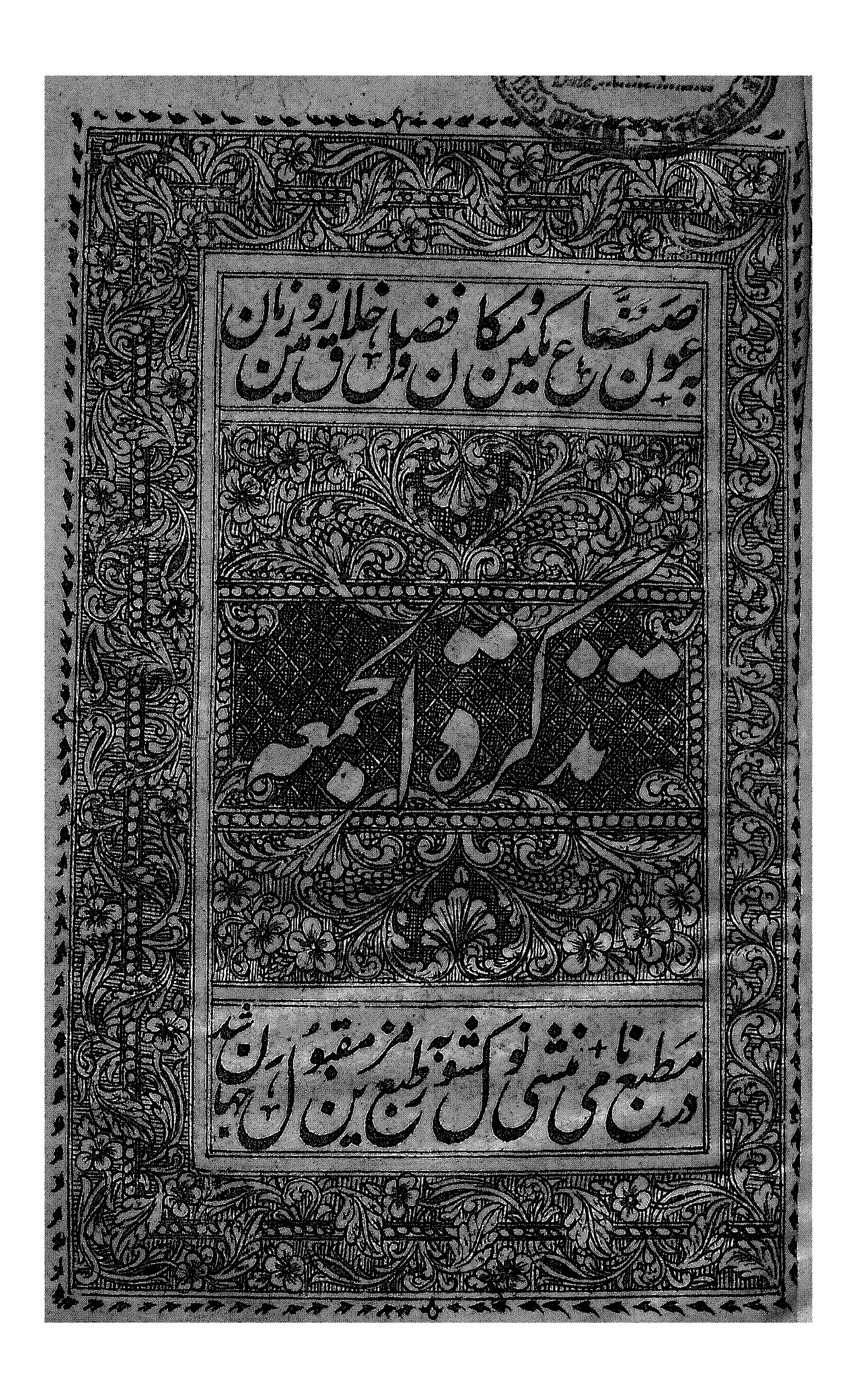
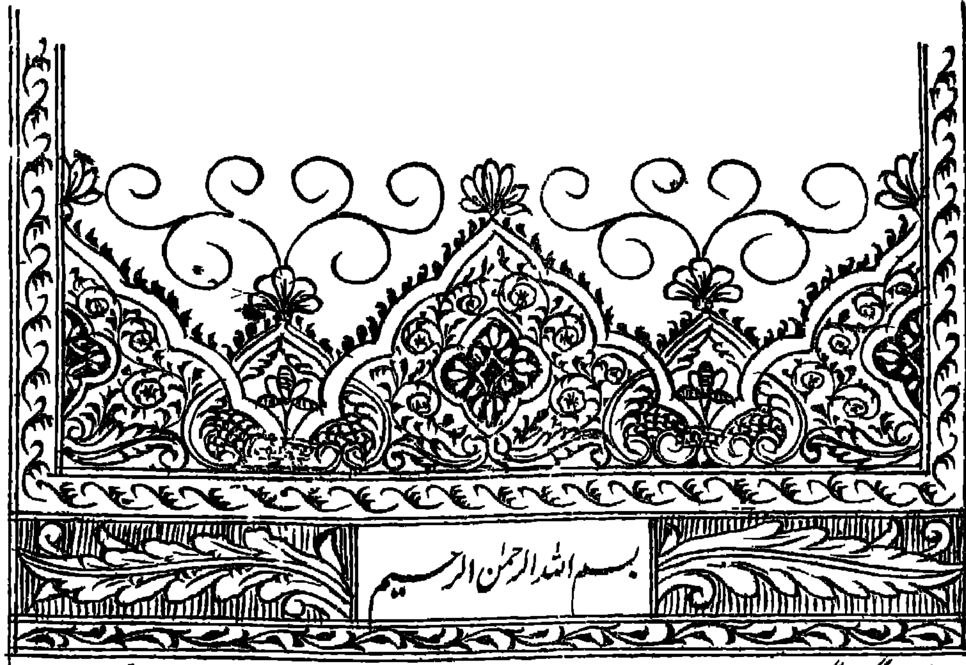

بعون صناع مکین و مکان و بفضل خلاق زمین و زمان
تذکرۂ احمدیہ
در مطبع نامی منشی نولکشور بطبع مزین و مقبول اهل جهان شد

وبحدیث ہم فرضیت وی ثابت است (عن جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالے عنہ قال خطبنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
فقال یا ایہا الناس توبوا الی اللہ قبل ان تموتوا الی ان قال واعلموا ان اللہ قد افترض علیکم الجمعۃ فی مقامی ہذا فی
یومی ہذا فی شہری ہذا من عامی ہذا الی یوم القیمۃ فمن ترکہا فی حیاتی او بعدی ولہ امام عادل او جائر استخفافا
بہا او جحودا بہا فلا جمع اللہ لہ شملہ ولا بارک لہ فی امرہ الا ولا صلوۃ لہ ولا زکوۃ لہ ولا حج لہ ولا صوم لہ ولا بر لہ حتی
یتوب فمن تاب تاب اللہ علیہ الحدیث رواہ ابن ماجۃ) پس ازین حدیث مستفاد شد کہ جمعہ تا قیامت جاری
خواہد ماند و فرضیت وے مدام باقی ست و ہر کہ از راہ استخفاف و جحود ترک خواہد کرد نماز وغیرہ وے
مقبول نیست تا آنکہ توبہ کند شیخ عبد الحق دہلوی در شرح سفر السعادت می نویسند کہ (اگر مراد حقیقت جحود
و استخفاف اوست آن خود کفر است صریح و ہیچ عبادت با کفر مقبول و صحیح نبود مگر بتوبہ و رجوع باسلام
و این ظاہر ست چندان احتیاج بہ بیان ندارد و ظاہر آنست کہ جحود و استخفاف در عمل مراد بود بعدم مواظبت
و مداومت گویا ترک کردن و تکاسل نمودن ایہامی بانکار و استخفاف دارد برین تقدیر ذکر عدم قبول عبادت
تغلیظ و تشدید باشد بر ترک جمعہ و این معنی اشبہ و اقرب می نماید واللہ اعلم) انتہی ظاہر استدلال حنفیہ در اشتراط
سلطان ہمین حدیث معلوم می شود **فصل دوم تذکرہ** در بیان فضیلت روز جمعہ احادیث درین باب
بسیار وارد اند درینجا یک حدیث تیمناً مذکور میشود (عن ابی لبابۃ بن عبد المنذر رضی اللہ تعالی عنہ قال قال النبی
صلی اللہ علیہ وسلم ان یوم الجمعۃ سید الایام واعظمہا عند اللہ وہو اعظم عند اللہ من یوم الاضحی ویوم الفطر فیہ خمس
خلال خلق اللہ فیہ آدم واہبط اللہ فیہ آدم الی الارض وفیہ توفی اللہ آدم وفیہ ساعۃ لا یسأل اللہ فیہا العبد شیئا
الا اعطاہ ما لم یسئل حراما وفیہ تقوم الساعۃ ما من ملک مقرب ولا سماء ولا ارض ولا ریاح ولا جبال ولا بحر الا ہن یشفقن
من یوم الجمعۃ رواہ ابن ماجۃ) **باب دوم فصل اول تذکرہ** در باب ثواب نماز جمعہ احادیث درین باب بسیار
وارد اند درینجا یک حدیث تیمناً مذکور میشود (عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالی عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
اذا کان یوم الجمعۃ وقفت الملئکۃ علی باب المسجد یکتبون الاول فالاول ومثل المہجر کمثل الذی یہدی بدنۃ ثم کالذی یہدی
بقرۃ ثم کبشا ثم دجاجۃ ثم بیضۃ فاذا خرج الامام طووا صحفہم ویستمعون الذکر متفق علیہ) **فصل دوم تذکرہ** احادیث
در باب تہدید و تشدید بر ترک نماز جمعہ بسیار وارد اند درینجا یک حدیث از سفر السعادت تیمناً مذکور میشود (عن ابن عباس رض
ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال من ترک الجمعۃ من غیر ضرورۃ کتب منافقا فی کتاب لا یمحی ولا یبدل وفی بعض الروایات
ثلثا) رواہ الشافعی **باب سوم فصل اول تذکرہ** در بیان اشتراط مصر در ہدایہ می نویسد (ولا تصح الجمعۃ الا
فی مصر جامع او فی مصلی المصر ولا تجوز فی القری لقولہ علیہ السلام لا جمعۃ ولا تشریق ولا فطر ولا اضحی الا فی مصر جامع والمصر
الجامع کل موضع لہ امیر وقاض ینفذ الاحکام ویقیم الحدود وہذا عن ابی یوسف رحمہ اللہ وعنہ انہم اذا اجتمعوا فی

[illegible]

حامداً ومصلیاً ومسلماً پس ازین فقیر حقیر خادم الطلبہ المفتقر الی اللہ العلام **محمد عبد السلام** عفی عنہ متوطن قصبہ ہنسوہ ضلع فتح پور بخدمت برادران اہل اسلام خصوصاً فضلا وعلماے ذوی الاحترام عرض می نماید کہ درین زمان بسیارے از جاہلان از تہاون وشامت نفس واکثر ایشان بموجب فتوای بعضی علمای این زمانہ کہ در ملک دار الحرب جمعہ جائز نیست یا آنکہ برای صحت ادای جمعہ مصر وسلطان شرط است وتفسیر آنست کہ دروی قاضی ومفتی بود کہ اقامت حدود وتنفیذ احکام نماید واین ہر دو شرط فی زماننا کہ عملداری کفارست مفقود اند فلہذا جمعہ صحیح نیست جمعہ را کہ فرضیت او از نص قطعی ثابت ست بلا عذر عمداً ترک کردہ اند وبعضے از ایشان درصورت اقامت جمعہ نیز در تذبذب افتادہ بعد از جمعہ چہار رکعت فرض ظہر احتیاطاً بفتوای ہمین علما ادامی سازند پس بمشاہدۂ این حال این مختصر را در چند اوراق تحریر کردہ بر سہ ابواب وہر باب را بر دو فصل وبر یک خاتمہ ترتیب دادم وموسوم بہ **تذکرۃ الجمعہ** کردم

باب اول فصل اول در بیان فرضیت جمعہ **فصل دوم** در بیان فضیلت روز جمعہ **باب دوم فصل اول** در بیان ثواب نماز جمعہ **فصل دوم** در بیان تہدید وتشدید بر ترک جمعہ **باب سوم فصل اول** در بیان اشتراط مصر **فصل دوم** در بیان اشتراط سلطان **وخاتمہ** در بیان گزاردن فرض ظہر بعد از جمعہ احتیاطاً

باب اول فصل اول تذکرہ در بیان فرضیت جمعہ باید دانست کہ جمعہ فرض عین ست وفرضیت وے بنص قطعی ثابت ست یا ایہا الذین آمنوا اذا نودی للصلوۃ من یوم الجمعۃ فاسعوا الی ذکر اللہ الآیہ شیخ عبد الحق محدث دہلوی رحمہ اللہ در ترجمہ مشکوۃ تحریر می فرمایند کہ مراد از ذکر اللہ صلوۃ جمعہ است یا خطبہ وی ووجوب خطبہ مستلزم وجوب جمعہ است کذا قالوا ومذکور در تفاسیر آنست کہ مراد خطبہ وصلوۃ ہر دو است چہ ذکر ہر دو را شامل ست وبر ہر دو صادق انتہی

صدر الشریعۃ لہ عند اعتذارہ عن صاحب الوقایۃ حیث اختار الحد المقدم لظہور التوانی فی الاحکام فزیف بان المراد القدرۃ
علی اقامتہا علی ما صرح بہ فی التحفۃ عن ابی حنیفۃ رحمہ اللہ عنہ بلدۃ کبیرۃ فیہا سکک واسواق ولہا رساتیق وفیہا وال یقدر علی
انصاف المظلوم من الظالم بحشمتہ وعلمہ او علم غیرہ یرجع الناس الیہ فیما یقع من الحوادث وہذا ہو الاصح الخ الا ان صاحب الہدایۃ
ترک ذکر السکک والرساتیق لان الغالب ان الامیر والقاضی الذی شانہ القدرۃ علی تنفید الاحکام واقامۃ الحدود لا یکون
الا فی بلد کذلک قولہ یقدر الخ وفی التعبیر بیقدر رد علی صدر الشریعۃ کما علمتہ وفی شرح الشیخ اسمعیل عن الدہلوی لیس المراد
تنفیذ جمیع الاحکام بالفعل اذ الجمعۃ اقیمت فی عہد اظلم الناس وہو الحجاج وانہ ما کان ینفذ جمیع الاحکام بل المراد واللہ
اعلم اقتدارہ علی ذلک اقول ویؤیدہ انہ لو کان الاخلال بتنفید بعض الاحکام مخلا یکون البلد مصرا علی ہذا القول الذی ہو
ظاہر الروایۃ لزم ان لا تصح الجمعۃ فی بلدۃ من بلاد الاسلام فی ہذا الزمان بل فیما قبلہ من ازمان فتعین کون المراد الاقتدار
علی تنفیذ الاحکام ولکن ینبغی ارادۃ اکثرہا والا فقد یتعذر علی الحاکم الاقتدار علی تنفیذ بعضہا بمنع ممن ولاہ وکما یقع فی ایام الفتنۃ
من تعصب سفہاء البلد بعضہم علی البعض او علی الحاکم بحیث لا یقدر علی تنفیذ الاحکام فیہم لانہ قادر علی تنفیذہا فی غیرہم وفی
عسکرہ علی ان ہذا عارض فلا یعتبر انتہی ملخصا حاصلش بطور خلاصہ اینست انچہ صدر الشریعۃ تفسیر اول را بسبب ظہور توانی
وتہاون در احکام تزئیف کردہ عذرے از طرف صاحب وقایہ پیش نمود کہ اختیار کردن وی حد مقدم را باین سبب
مذکور ست آن تزئیف وی خود مزیف ست باآنکہ مراد ازان قدرت ست بر اقامت حدود واجراے احکام چنانچہ
از ابو حنیفہ رح مروی ست او بلدۃ کبیرۃ الخ و آنکہ تنفیذ جمیع احکام بالفعل مراد باشد زیرا کہ جمعہ اقامت یافت در زمان
حجاج کہ ظالم تر ازو کسی نبود ودے ظاہر ست کہ وے تعمیل جمیع احکام نمی کرد بلکہ مراد واللہ اعلم اقتدار وی است
بران ولیکن لائق آنست کہ اکثر احکام مراد دارند بالجملہ انچہ صاحب ارکان اربعہ مسلک کرخی را بسبب تہاون اقامت
حدود واجرای احکام وانصاف مظلوم از ظالم کہ مراد از ایشان ازان اقامت واجرای حدود وانصاف بالفعل ست
تضعیف وتزئیف کرد خود مزیف گردید تا آن تقریر کہ صاحب رد المحتار نمود وقوت وترجیح این مسلک ہمین تقریر
بوضوح انجامید وموافق ومطابق بعمل سلف صالحین از صحابہ وتابعین وتبع تابعین گردید زیرا کہ والیان کہ در
زمان ایشان بودہ اند ہمہ قادر بودند بر اقامت وغیرہ اگرچہ بالفعل آن امور از ایشان جاری نبودہ باشند
پس معلوم شد کہ درین باب اقتدار شرط است نہ جریان بالفعل بالجملہ رجوع کردن از مسلک کرخی وعمل بمسلک بلخی بعلت
تہاون اقامت اعتباری ندارد ودرین زمانہ نیز والیان صاحب اقتدار کہ بر اقامت وغیرہ ایشان را قدرت حاصل باشد بفضلہ
تعالی در ملک عرب وعجم وہند موجود اند الغرض ہر دو روایت کہ در تفسیر مصر جامع از ابی یوسف رح آمدہ مقبول ومعتبر برآمدہ
وعمل بہر دو ممکن ست باین طریق کہ حالیکہ اقامت جمعہ بلا سلطان وامر وی ممکن نباشد در انجا مسلک کرخی اختیار باید نمود
ورنہ در جمعہ نقصان وخلل واقع خواہد شد از ینجاست کہ سلطان وامر وی را درین باب شرط صحت نوشتہ اند متقدمین فقہای حنفیین

اکبر مساجدہم لم یسعہم والاول اختیار الکرخی وہو الظاہر والثانی اختیار البلخی) انتہی بحر العلوم مولانا عبد العلی مرحوم در
ارکان اربعہ میفرمایند (اختلفت الروایات فے ہذا ففی ظاہر الروایة ہو بلدة بہا امام وقاض یصلح لاقامة الحدود
وفی فتح القدیر بلدة فیہا سکک واسواق ووال ینصف المظلوم من الظالم وعالم یرجع الیہ فے الحوادث وہذا اخص و
حملوا قول امیر المومنین علی رضی اللہ تعالی عنہ علی ما رواہ عبد الرزاق لاتشریق ولاجمعة الافی مصر جامع علی احد ہذین
الروایتین فان المصر الجامع لایکون الاہذا اساتہ وعلی التفسیر الاول المصر الذی والیہ کافر لاتجب فیہ الجمعة وعلی التفسیر الثانی
لاتجب فی المصر الذی والیہ ظالم لاینتصف المظلوم من الظالم ویرد ہذین الروایتین ان الصحابة والتابعین لم یترکوا الجمعة
فی زمان یزید الشقی مع انہ لاشبھة فی انہ کان من اشد الناس ظلماً بالاجماع لانہ ہتک حرمة اہل البیت وبقے مصراً علیہ
لم یمر علیہ وقت الاکان ہو بصدد الظلم من اباحة دماء الصحابة الاخیار واما انتصاف المظلوم من الظالم فبعید منہ
کل البعد فافہم وفے روایة الامام ابی یوسف رح المصر موضع یبلغ المقیمون فیہ عددا لایسع اکبر مساجدہ ایاہم
فے الہدایة ہو اختیار البلخی وبہ افتی کثیر من المشائخ لما راوا فساد اہل الزمان والولاة فان شرط اقامة الحدود وانتصاف
المظلوم من الظالم ینفی وجوب الجمعة مع انہا من شعائر الاسلام ونحن نقول قد وقع التہاون فی اقامة الحدود وانتصاف
المظلوم من الظالم فی امارة بنی امیة بعد وفات معاویة الافی زمان عمر بن عبد العزیز قدس سرہ وفی امارة بعض العباسیة
ولم یترک الجمعة احد من الصحابة والتابعین ومن تبعہم فعلم انہما لیسا بشرطین فان قابل الفتوی فی مذہبنا الروایة المختارة
للبلخی) انتہی ما نحاہ ازیں ہر دو عبارت منقولہ مستفاد شد کہ برای مصر جامع از ابی یوسف رحمہ اللہ دو روایت ست اول
مختار کرخی ودوم مختار بلخی ونیز از عبارت اخیر مستنبط مے شود کہ روایت بلخی قوی ومرجح ست کہ موافق ومطابق ست
بعمل سلف صالحین از صحابہ وتابعین وتبع تابعین ومصداق این روایة جابجا در بلاد وقصبات یافتہ میشود وروایت
کرخی ضعیف ومرجوح برآمد کہ خلاف ست بعمل سلف صالحین بنابرین اکثر فقہائے حنفیہ از مسلک کرخی رجوع کردہ مسلک
بلخی را اختیار کردہ اند واورا مفتی بہ قرار دادہ اند چنانچہ از درمختار نیز واضح میشود (ویشترط لصحتہا سبعة اشیاء الاول
المصر وہو ما لایسع اکبر مساجدہ اہلہ المکلفین بہا وعلیہ فتوی اکثر الفقہاء مجتبی لظہور التوانی فی الاحکام) انتہی در بحر الرائق
نوشتہ (وعلیہ فتوی اکثر الفقہاء وقال ابو شجاع ہذا احسن ما قیل فیہ وفی الولوالجیة وہو صحیح) انتہی ودر شرح وقایہ گوید (وانما اختار
دون التفسیر الاول لظہور التوانی فی احکام الشرع لاسیما فی اقامة الحدود فی الامصار) انتہی ودر رد المحتار حاشیہ در المختار
بیند اسید (وقدمہ فی الدرر علی القول الآخر وظاہرہ ترجیحہ) انتہی پس بلاحظہ این روایات معتبرہ کہ بمذہب بلخی موید اند لاسیما
درین زمانہ پر فتنہ وفساد وظلمت وکفر کہ نام ونشان از اقامت حدود وتنفید احکام شرع وانتصاف مظلوم از ظالم اصلا
پیدا نیست اختیار کردن مسلک بلخی از اہم مہمات واجب ولازم آمد وقابل فتوی در مذہب ما ہمین روایت مختار
خواہد گردید میگویم صاحب رد المحتار بر قول صدر الشریعة وانما اختار ہذا دون التفسیر الاول الخ نظر کردہ حیث قال (وتحریف

ای الروایة [illegible] ۱۲

تحریف

الذی لیس فوقه وال عادلاً کان او جائراً وقیل یشترط العدالة کما فی قاضی خان مع الاطلاق مشعر بان الاسلام لیس بشرط و هٰذا
اذا امکن استیذانه و الا فالسلطان لیس بشرط فلو اجتمعوا علی رجل وصلوا جاز کما فی الجلالی وغیره) انتهی و ازین روایه معلوم
شد که اسلام در سلطان شرط نیست زیرا که در کتب فقه لفظ سلطان مطلق آمده و قول باشتراط عدالت در سلطان ضعیف است
که خلاف ست بحدیث شریف که ولہ امام عادل او جائر آه و در عالمگیری می نویسد (فان لم یکن ثمه واحد منهم واجتمع الناس
علے رجل فصلی بهم جاز کذا فی السراجیه) انتهی و در فتاوی قاضی خان نوشته (الا مام اذا منع اهل مصران یجمعوا لم
یجمعوا الی ان قال فاما اذا نهی متعنتا او اضرارا بهم فلهم ان یجتمعوا علی رجل یصلی بهم الجمعة) انتهی و در در مختار نوشته
(ونصب العامة الخطیب غیر معتبر مع وجود من ذکر اما مع عدمهم فیجوز للضرورة) انتهی و در کفایه شرح هدایه گویا (وقال
الشافعی السلطان لیس بشرط لما روی عن عثمان رضی الله تعالی عنه حین کان محصوراً صلے علی رضی الله تعالے
عنه الجمعة بالناس ولم یروا انه صلی بامر عثمان فلما یحتمل انه فعل ذلک بامر عثمان والمحتمل لا یصلح حجة ولو فعل بغیر اذنه انما
فعل لان الناس اجتمعوا علیه وعندنا ذلک یجوز لان الناس احتاجوا الی اقامة الفرض فاعتبر اجماعهم) انتهی بالجمله ازین
روایتها مستنبط می شود که تعذر استیذان بچند وجوه ثابت خواهد شد اول آنکه کسیکه احق باقامت جمعه است مانند سلطان
یا نائبش در انجا موجود نبود دوم آنکه سلطان از راه عناد و ضرر رسانی مردم را از اقامت جمعه مانع آید سوم آنکه
سلطان در ایام فتنه محصور بود پس درین صورتها باعث تعذر استیذان مردم را میرسد که بلا اذن سلطان اقامت جمعه
نمایند و برای صحت تادیه جمعه این اجماع کافی و معتبر خواهد شد و قطع نظر ازین تعذر استیذان و عدم تعذر وی دران
صورت متصور خواهد شد که دستور استیذان از سلاطین وقت رائج و متعارف بود و پر ظاهر ست که درین زمانه
بلکه پیش ازین بزمانه هاے دراز چنان ملاحظه کرده میشود این دستور یک قلم موقوف ست مسلمانان بطور خود
باتفاق یکدیگر اقامت جمعه در بلاد و قصبات و قری می نمایند سلاطین را درین باب هیچ مزاحمت نیست پس درین صورت
چه حاجت ست بسلطان و امر وی مؤید این معنی ست آنچه مولانا رفیع الدین دهلوی علیه الرحمة در استفتای بعد تحقیق حال
دار الحرب میفرمایند (باقی ماند سخن در جواز جمعه تحقیقش آنست که در اصل جمعه یکجا میباید و در شهرهای بسیار کلان دو جا
نیز کرده اند پس بنابرین دستور اذن حاکم لازم آمد زیرا که در تعیین مکان و امام اهل جاه و عزت مناقشه میکنند و
چون دستور را مسلمانان از صدها سال برهم زدند حاجتی بامام و اذن او نیست و معهذا در فتاوی عالمگیری تعمیم امام
نموده که اگر مسلمانان شهر یکے را در امور دینی مطاع و متبوع سازند در اقامت جمعه کفایت ست و از روی تواریخ
دریافت میشود که اهل ماوراء النهر و عراق و عجم در وقت چنگیزی نماز جمعه بعد ازین ترک نکرده اند بنابرین در جائیکه
شروط دیگر متحقق باشد از نقصان والی اهل اسلام جمعه باطل نگردد) انتهی بقدر الحاجة بالجمله جمعه را که از عمده شعائر
اسلام ست و فرضیت وی بنص قطعی ثابت ست هر حال برهر تقدیر ادا باید کرد محض بفقدان بعض شروط بزعم خود که بدلائل ظنیة

لکن السلطان الذی فی الا عصر الذی ... السلطان من ...

مذہب ما کہ ظاہر الروایۃ است اختیار کردہ اند و در جائیکہ حاجت بسلطان و امر وی درین باب نیست در انجا مسلک اجماع
عمل باید آورد کہ درین مسلک اجماع مسلمانان شہر کافی ست **فصل دوم** تذکرہ در بیان اشتراط سلطان در ارکان
اربعہ تحریر میفرمایند و منہا السلطان او امرہ باقامۃ الجمعۃ عند الحنفیۃ خاصۃً لا عند الشافعیۃ فانہم یقولون اذا اجتمع مسلموا
بلدۃ و قدموا اماما و صلوا الجمعۃ خلفہ جازت الجمعۃ و المامور من قبل السلطان افضل و لم اطلع علی دلیل یفید اشتراط
امر السلطان و ما فی الہدایۃ لانہا تقام بجماعۃ فعسی ان تقع المنازعۃ فی التقدم و التقدیم لان کل انسان یطلب لنفسہ
رتبۃ فلابد من امر السلطان لیدفع ہذہ المنازعۃ فہذا راے لا یثبت للاشتراط لاطلاق نصوص وجوب الجمعۃ ثم ہذہ
المنازعۃ تندفع باجماع المسلمین علی تقدیم واحد کما ان رتبۃ السلطان یطلبہا کل احد من الناس فعسی ان تقع المنازعۃ
فلا یصح نصب السلطان لکن تندفع ہذہ المنازعۃ باجماع المسلمین علی تقدیم واحد فکذا ہذا و کما فی جماعۃ الصلوۃ عسی
ان تقع المنازعۃ فی تقدیم رجل لکن تندفع باجماع المصلین فکذا فی الجمعۃ ثم الصحابۃ اقاموا الجمعۃ فی زمان فتنۃ بلوی
امیر المومنین عثمان رض و کان ہو اماما حقا محصورا و لم نعلم انہم طلبوا الاذن فی اقامۃ الجمعۃ بل الظاہر عدم الاذن لان
ہولاء الاشقیاء من اصحاب الشر لم یرخصوا ذلک فعلم ان اقامۃ الجمعۃ غیر مشروطۃ عندہم بالاذن و لعل بہذہ الواقعۃ رجع
المشائخ عن ہذا الشرط فیما تعذر الاستیذان و افتوا بانہ ان تعذر الاستیذان من الامام فاجتمع الناس علی رجل یصلی بہم کما
فی العالمگیریۃ ناقلا عن التہذیب **انتہی** حاصل تقریر صاحب ارکان اربعہ اینست کہ بر اشتراط امر سلطان دلیلی کہ مفید
اشتراط باشد در علم ما یافتہ نمی شود و انچہ صاحب ہدایہ وقوع منازعت را علت برائے اشتراط قرار دادہ است این
محض رای ست کہ از این اشتراط ثابت نمی شود بنا بر اطلاق نصوص جمعہ و تدافع این منازعت موقوف بر وجود
سلطان نیست بلکہ تدافع آن باتفاق مردم ہم کہ یکے را امام قرار دہند می تواند شد و نیز وقوع منازعت فقط منحصر در
امر اقامت جمعہ نیست بلکہ وقوع آن در دیگر امور نیز محتمل ست چنانکہ در رتبہ سلطان کہ ہر شخص از مردم میخواہد کہ مارا
رتبۂ سلطان حاصل شود و درین باب منازعت میکند پس برای رفع این منازعت تعیین سلطان صحیح نمی گردد بلکہ رفع
آن باتفاق مردم کہ یکے را از قوم خود سلطان قرار دہند ممکن ست پس ہمچنین ست در اقامت جمعہ کہ یکے را از قوم
امام معین نمایند و چنانکہ در جماعت نماز ہم ہمین منازعت محتمل ست کہ در تقدیم شخصے واقع گردد پس تدافع آن باتفاق
مصلیان می تواند شد پس ہمچنین ست در اقامت جمعہ و انچہ مولانا می نویسند کہ مارا علم بر دلیل اشتراط امر سلطان نیست این
نفی بحسب علم خود کردہ اند ورنہ از حدیث ابن ماجہ کہ ولہ امام عادل او جائر کہ در باب اول مذکور ست اشتراط ثابت میشود
و نیز از تقریر مولانا مستفاد شد اشتراط سلطان و امر وی در باب اقامت جمعہ خاص ست نزد حنفیہ و نزد شافعیہ شرط نیست
اجماع مسلمانان شہر کافی ست و نیز مشائخ حنفیہ در صورت تعذر استیذان از سلطان ازین شرط رجوع کردہ اکتفا باجماع
نمودہ اند چنانکہ روایتہائے دیگر ہم بدین ثابت داشتند و در جامع الرموز می نویسد لہ و السلطان ای الخلیفۃ ای الوالی

حرف کہ حوالی قبا بود در مدت اقامت خود البتہ اساس مسجد قبا فرموده بود و مدت اقامت سه روز و بروایتی چهار روز
و بروایتی ... بود و از آن انتقال کرده ... آنحضرت اول جمعه گزارده بودند مسجد نبوی پس از آن در آنجا مسجد بنا
کرده اند که الآن بجمعه مسجد مشهور است کما هو المستفاد من جذب القلوب. بالجمله ازین واقعه صحیحه واضحه ولائح گردید که حدوث
مصر از جانب شارع علیه السلام مقصود نیست بلکه محض رای مجتهد است و بالفرض در زمان اقامت جمعه اسعد بن زراره
بکثرت مسلمانان نبوده اند که در اکبر مساجد عدم گنجائش قرار کرده شود و در جذب القلوب می نویسد و وی اول کسی است از صدور مدینه
بایں دوازده نفر و بقولی با چهل تن باندازه و اسعد بن زراره در مدینه جمعه اقامت نموده و این اول جمعه بود که دریں
بلده طیبه اقامت یافت انتهی و ظاهر است که چهل تن در مسجد صغیر گنجائش خواهند کرد و در اکبر مساجد چه گوید و نیز صحت ادای
جمعه در دیهات از روایت فقیه مستنبط میشود چنانچه در رد المحتار می نویسد وتقع فرضا في القصبات والقرى الكبيرة فيها
أسواق قال أبو القاسم هذا بلا خلاف إذا أذن الوالي أو القاضي ببناء المسجد الجامع وأداء الجمعة لأن هذا مجتهد فيه فإذا
اتصل به الحكم صار مجمعا عليه وفيما ذكرنا إشارة إلى أنه لا تجوز الجمعة في الصغيرة التي ليس فيها قاض ومنبر وخطيب كما في
المضمرات والظاهر أنه أريد به الكراهة لكراهة النفل بالجماعة ألا ترى أن في الجواهر لو صلوا في القرى لزمهم أداء الظهر
وهذا إذا لم يتصل به الحكم فإن في فتاوى الديناري إذا بني مسجد في الرستاق بأمر الإمام فهو أمر بالجمعة اتفاقا على ما قال السرخسي
فافهم انتهی پس ازین عبارت مستفاد شد که جمعه در قصبات و دیهات خرد یا کلان باذن والی یا قاضی بالاتفاق
فرض واقع خواهد شد و آنچه نوشته که جمعه در ده خرد که در وی قاضی و منبر و خطیب نیستند جائز نیست پس ازین اشاره
مفهوم شد که اگر باشد جائز خواهد شد و بنای مسجد بامر امام پس آن امر است برای اقامت جمعه بالاتفاق گوییم منبر
از شرائط صحت جمعه نیست که بدون آن جمعه صحیح نباشد پس فی زماننا در ولایت محکومه کفار وغیره موجب
تعذر استیذان یا باعث عدم تعارف و رواج استیذان از سلاطین وقت اتفاق مسلمانان در اقامت
جمعه در قصبات و دیهات خرد یا کلان معتبر خواهد شد و بجای اذن والی قرار خواهد یافت و همچنین بنای مساجد هم
موقوف بر تراضی ایشان خواهد گردید و چنان معلوم میشود که در زمان سابق حق اقامت جمعه منجمله حقوق رعایا بود که
بذمه امرا تعلق داشت چنانچه بخاری در باب الجمعة في القرى والمدن درین معنی حدیثی از ابن عمر می آرد قال
سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول کلکم راع وزاد الليث قال يونس كتب رزيق بن حكيم إلى ابن شهاب
وأنا معه يومئذ بوادي القرى هل ترى أن أجمع ورزيق عامل على أرض يعملها وفيها جماعة من السودان وغيرهم ورزيق يومئذ
على أيلة فكتب ابن شهاب وأنا أسمع يأمره أن يجمع يخبره أن سالما حدثه أن عبد الله بن عمر يقول سمعت رسول الله
صلی الله علیه وآله وسلم کلکم راع وكلكم مسؤول عن رعيته الإمام راع ومسؤول عن رعيته الحديث و در بخاری
مطبوعه در ذیل این حدیث حاشیه نوشته قوله يخبره أي يخبر ابن شهاب رزيقا أن سالما حدثه الخ استدلال

ست ترک کردن از قطعی را نجیلی ناهمی وضعف ایمانی ست و رینجا قدری عبارت شرح سفر السعادت که مفید مطلب ست منقول
میشود مصنفش حضرت شیخ عبد الحق دهلوی علیه الرحمة میفرمایند که (و شاهد بر آنکه تعیین روز جمعه ازین امت باجتهاد بود
حدیث عبد الرزاق را آورده اند که باسناد صحیح از ابن سیرین روایت کرده و شیخ ابن حجر او را در شرح بخاری آورده که جمعه کرد
انصار در مدینه پیش از قدوم آنحضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله وسلم و پیش از نزول قرآن بدان و گفتند که چون
یهود را روزیست که مجتمع می شوند در وی در هر هفته و نصاری را نیز روزیست ما نند آن ما نیز بگردانیم روزے را که
مجتمع شویم در وی و ذکر کنیم مولی تعالی را و نماز بگذرانیم در وی و بجا آریم وظیفه شکر و عبادت را پس یوم العروبه که نام
قدیم روز جمعه است برای آن تعیین کردند و بر اسعد بن زراره که از رؤسای انصار بود و پیش از قدوم حضرت بمدینه
بشرف اسلام مشرف شده بود آمدند و وی با ایشان نماز گزارد و اجتماع نمود بعد از ان قرآن نازل شد که اذا نودی
للصلوة من یوم الجمعة الخ پس این حدیث دلالت کرد که صحابه روز جمعه را باجتهاد تعیین و اختیار کردند) انتهی بدانکه
اقامت از اسعد بن زراره جمعه را پیش از قدوم حضرت بمدینه و اجتماع صحابه برای آن صحیح ست و احمد و ابو داؤد و
ابن ماجه از حدیث کعب بن مالک اخراج کرده که اول کسیکه گزارد با ما جمعه را پیش از قدوم حضرت رسول صلی الله
علیه وسلم در مدینه اسعد بن زراره بود و اکثر بر انند که فرضیت روز جمعه در اول قدوم حضرت شد و آنحضرت بعد اقامت
سه روز بقبا روز جمعه قصد در آمدن مدینه مطهره کردند هم در میان راه نماز جمعه گزارد برین تقدیر اجتماع صحابه در رفت
جمعه با اسعد بن زراره باجتهاد و صورت اشکال پیدا نکند و لیکن لیکه گویند فرضیت جمعه در مکه بود خالی از اشکال نیست
شیخ ابن حجر فرماید دور نیست که حضرت جمعه را در مکه بوحی دانسته باشد و لیکن بر اقامت و اجتماع مردم براے آن
در مکه قدرت و تمکن نیافته چنانچه نزد دار قطنی حدیثی از ابن عباس نیز درین باب آمده و صحابه از اهل مدینه آنرا
نشنیده و در نیافته و آنرا باجتهاد خود پیدا کرده و اجتماع نموده و ذکر و عبادت و نماز لازم نیست که بجمیع خصوصیاتے
که در جمعه وارد ست بوده و این قدر مقصود کافی ست والله اعلم) انتهی بقدر الحاجة بالجملة ازین عبارت چند امور مستفاد
شدند **اول** اقامة از اسعد بن زراره جمعه را پیش از قدوم حضرت صلی الله علیه وسلم و پیش از نزول آیت جمعه
دوم اقامت از آنحضرت صلی الله علیه وسلم جمعه را بمدینه طیبه بعد از نزول آیت جمعه **سوم** فرضیت جمعه در مکه معظمه
بعد نزول وحی و عدم اقامت او در ان باعث عدم قدرت و تمکن بر وی پس از اول و دوم مستنبط میشود که اقامت
جمعه در قری جائز ست زیرا که مدینه طیبه قبل از قدوم و هم در ابتدا بعد از قدوم در اقامت حدود و تنفیذ احکام موافق
مسلک کرخی اصلا نبود و چون بغور و تامل ملاحظه کرده میشود مسلک بلخی هم باین واقعه صحیحه موافق و منطبق نمی گردد
بدلیل آنکه در وقت اقامت از اسعد بن زراره جمعه را و نیز در وقت اقامة از آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم در مدینه طیبه
مساجد نبودند که در اکبر مساجد وی تخمین و تقدیر عدم گنجائش مردم کرده باشند آری در اول نزول آنحضرت صلی الله علیه وسلم در منازل بنی عمرو بن

له تحقیق در نزول آیة الجمعة ۱۲

وعلى المرجوح فالجمعة لمن سبق تحريمه وتفسد بالمعية والاشتباه فيصلي بعدها آخر ظهر وكل ذلك خلاف المذهب فلا يعول عليه كما
حرره في البحر وفي المجمع الانهر معزيا للمطلب والاحوط بنية آخر ظهر ادركت وقته لان وجوبه عليه بآخر الوقت انتهى بالجمله تادیه
جمعه در یک شهر در چند جا مطلقاً جائز ست شهر کلان باشد یا خرد و در هر دو جانب وی نهر فاصل باشد مانند بغداد یا نه
و درمیان وی پل باشد یا نه وجمعه در دو مسجد باشد یا اکثر ومقتضای اطلاق اینست که لازم نمی آید که تعدد بقدر حاجت
بود ولیس بتحقیق و ذکر کرد امام سرخسی این سخن را که صحیح از مذهب ابی حنیفه رح جواز اقامت جمعه است در یک شهر در دو مسجد باشد
یا زیاده از ان و بآن عمل میکنیم بنا بر اطلاق لا جمعة فی مصر بجهت تحقق شرط مصر فقط پس بیشک مذهب جواز مطلقا زیرا که
در التزام ادای جمعه در یکجا موجب حرج ست که مردم را در طی مسافت دراز برای حضور جمعه مشقت خواهد شد وحال آنکه دلیل عدم
جواز تعدد یافته نمی شود بلکه قضیه ضرورة مقتضی عدم اشتراط اتحاد موضع ست خصوصاً وقتیکه شهر کلان باشد و بر قول مرجوح
زیاده از دو جا جائز نیست چنانچه در بدائع مذکور ست پس برین قول جمعه آنکس صحیح ست که تحریمه وی از دیگران سابق باشد
و در صورت معیت و اشتباه فاسد خواهد شد فلهذا بگزارد بعد از جمعه صلوة ظهر بنیت آخر ظهر و بر قول راجح می گزارد که فتوای
صاحب بحر چند بار بعدم تادیه ظهر جاری شد بنا بر خوف اعتقاد عدم فرضیت جمعه و در بحر گفته که در فعل آن احتیاط نیست
زیرا که جواز تعدد راجح و اقوی ست از روی دلیل هذا ما هو المستفاد من رد المحتار گویم اگر تعدد بقدر حاجت بود اولی
و انسب ست زیرا که زائد از قدر حاجت چنانچه سرخسی گفته باعث تقلیل جماعت ست پس در شهرهای کلان و همچنین در شهرهای خرد
و قصبات و دیهات هر قدر که حاجت باشد تجویز نمایند و عبارة البحر هكذا وقد افتيت مراراً بعدم صلوة الاربع بعدها بنية آخر ظهر خوف
اعتقاد عدم فرضية الجمعة وهو الاحتياط في زماننا ومن لا يخاف عليه مفسدة منها فالاولى ان يكون في بيته خفية انتهى پوشیده
نماند که اعتقاد عدم فرضیت جمعه درین زمانه بآن مرتبه رسیده است که بسیاری از عوام و نیز بعضی از خواص جمعه را عمداً
ترک کرده اند و این مفسده از تادیه همین صلوة اربع پیدا شده است و ایضاً فیه لهذا اطال فی فتح القدیر فی بیان ذلک لاکنها
ثم قال انما اكثر فيه نوعاً من الاكثار لما نسمع عن بعض الجهلة انهم ينسبون الى مذهب الحنفية عدم افتراضها ومنشاء غلطهم ما سيأتي
من قول القدوري من صلى الظهر فالحرمة لترك الفرض وصحة الظهر لما سنذكره وقد صرح اصحابنا بانها فرض آكد من الظهر
وبكفر جاحدها انتهى اقول قد كثر ذلك من جهلة زماننا ايضاً ومنشاء جهلهم صلوة الاربع بعد الجمعة بنية الظهر وانما وضعها بعض
المتاخرين عند الشك في صحة الجمعة بسبب رواية عدم تعددها في مصر واحد وليست هذه الرواية بالمختارة وليس هذا القول
اعني اختيار صلوة الاربع بعدها مروياً عن ابي حنيفة وصاحبيه انتهى ما فی بحر الرائق پس ازین عبارت مستفاد شد که منشاء
غلطی جاهلان که عدم فرضیت جمعه را بمذهب حنفیه منسوب میکنند قول قدوری ست که هر که ادا کند ظهر پس حرمت بنا بر ترک
فرض ست و ظهر صحیح ست و بیشک تصریح کرده اند اصحاب ما که فرضیت جمعه آکد ست از ظهر و منکر وی کافر ست و منشاء جهالت
ایشان تادیه اربع ست بعد از جمعه بنیت ظهر و اختراع کرده اند این را بعضی از متاخرین وقتیکه شک واقع شده در صحت جمعه بسبب روایت

به على ان من كان اميرا عليه ان يراعى حقوق رعيته ومن جملة حقوقهم اقامة الجمعة وبه المطابقة للترجمة انتهى پس مراعات
این حق براے امرا و تعلق او بایشان در حق رعیت ظاهر بنا بر مصلحت وقت بود که از تعلیل هدایه و بحر مستنبط مے شود
كه انما كان شرطا للصحة لانها تقام بجمع عظيم وقد تقع المنازعة فے التقدم والتقديم وقد تقع فى غيره فلا بد منه تتميما لامرها
و در کفایه شرح هدایه نوشته قوله فى التقدم اى لنفسه التقديم اى لغيره قوله وقد تقع فى غيره من نحو اداء من سبق الى الجامع
ومن الاداء فى اول الوقت وآخره ومن نصب الخطيب انتهى و مولانا بحر العلوم این تعلیل را تضعیف و تزئیف
کرده اند چنانچه الجمعة بالا مذکور شد بالجمله معلوم شد که در زمان ماسبق مسلمانان از اهل جاه و حشمت در باب تقدم وغیره
در امر اقامة جمعه مناقشه و منازعه می کردند پس بنا بر مصلحت تکمیل این امر تدافع فتنه متنازعه حق اقامة با مرا و سلاطین
مفوض گشت الآن این امور متنازعه فیها و مسلمانان اهل جاه مفقود اند حاجت بسلطان و امیر اصلا نیست
فقط اجماع مسلمانان براے تکمیل امر مذکور و تدافع این فتنه درین باب کافی ست چنانچه مولانا بحر العلوم در ارکان
اربعه که عبارتش بالا مذکور شده و نیز مولانا رفیع الدین دهلوی علیهما الرحمة در استفتاءے که بالا منقول شده
باین معنی اشاره فرموده اند والله اعلم و از امر سوم مستنبط مے شود که جمعه در دار الحرب فرض ست و اقامت او
در وے صحیح و جائز باستدلال آنکه در زمان فرضیت جمعه یقینًا مکه معظمه دار الحرب بود و ارشاد آن حضرت براے
اقامت شده بود مگر بسبب تسلط و غلبه کفار تمکن و قدرت بر اقامت حاصل نگشت پس مانع از اقامت همین تسلط بود و
بس و نوشته اند که در عملداری کفار جمعه صحیح و جائز ست چنانچه در عالمگیرے می نویسد بلاد علیها ولاة کفار یجوز
للمسلمين اقامة الجمعة ويصير القاضے قاضيا بتراضے المسلمين ويجب عليهم ان يلتمسوا واليا مسلما كذا فى المعراج
الدراية انتهى پس ازینجا باطل شد قول کسیکه گوید که جمعه در دار الحرب فرض نیست و اقامت او در وے
صحیح و جائز نه و نیز نوشته اند که تادیه جمعه در ایام فتنه صحیح ست چنانکه در رد المحتار مے نویسد ولو مات الوالى
ولم يحضر لفتنة ولم يوجد احد ممن له حق اقامة الجمعة نصب العامة لهم خطيبا للضرورة كما سيأتى مع انه لا امير ولا قاضے
ثمة اصلا وبهذا ظهر جهل من يقول لا تصح الجمعة فے ايام الفتنة مع انها تصح فے البلاد التى استولى عليها الكفار انتهى
پس ازینجا ظاهر شد جهالت آنکس که گوید جمعه در ایام فتنه صحیح نیست باوجودیکه صحیح مے شود در عملداری کفار و در
ایام حدوث بلوی مسموع مے شد که بعضے علماء این زمانه باین وجه فتوی بعدم صحة جمعه داده اند خاتمه تذکرهٔ
در بیان تادیه صلوة اربعه بعد از جمعه به نیت ظهر بسبب وقوع شک در صحة جمعه و وقوع شک در صحة جمعه ظاهرا بدو وجه
معلوم میشود اول بسبب روایة عدم تعدد جمعه در یک شهر دوم بسبب شک در تحقق شرائط جمعه بیان اول
باید شنید بدانکه تعدد جمعه در یک شهر در چند جا بر مذهب راجح جائز ست چنانچه از عبارت در مختار واضح مے شود
وتؤدى فى مصر واحد بمواضع كثيرة مطلقا على المذهب وعليه الفتوى شرح المجمع للعينى وامامة فتح القدير دفعا للحرج

داوه وشارح نیز درین امر اتباع او کرده پس برای دفع این وہم این تقریر طویل واقع شد آری اگر تادیۂ اربع مسجد مفسده گردد بر ملا ادا نکند و کلام مانیز در عدم مفسده است فلہذا گفت مقدسی ما امر نمیکنیم باین اربع مانند این عوام را بلکہ دلالت میکنیم بروی خواص را اگرچہ نسبت بطرف ایشان باشد گوییم ظاہر استدلال ایشان در باب عدم جواز تعدد بجز این معنی کہ تجویز تعدد جمعہ از صحابی و تابعی محفوظ نیست معلوم نمی شود و نفی و منع آن وارد نشده چنانچہ خود در رد المحتار بآن تصریح کرده کہ ولم یوجب دلیل عدم جواز التعدد پس این استدلال ضعیف و ناتمام است زیرا کہ عدم محفوظیت بتجویز تعدد از صحابی و تابعی ظاہر واللہ اعلم از چند وجہ معلوم میشود یا آنکہ دران وقت عادت تعدد در اقامت جمعہ نبود یا آنکہ از رای خود بمقتضای مصلحت وقت بلحاظ التقلیل جماعت در صورت تعدد باعث قلت مردم یا بوجہ دیگر این تجویز نکرده باشند بالجملہ اثبات عدم جواز تعدد ازین وجوہ محتملہ ما دامیکہ نفیے وارد نشده باشد خیلی ضعیف ست اگر گویند محتمل ست کہ نصی در نفس الامر وارد باشد کہ صحابہ و تابعین بران آگاہ باشند گو ما را معلوم نیست و آنچہ صاحب رد المحتار نفی آن کرده بحسب علم خود کرده پس از وے نفی نفس الامر لازم نمی آید گوییم اگر در نفس الامر وارد بودی پس از صحابہ و تابعین مروی بودی پس این دلالت صریح ست برین معنی کہ در نفس الامر وارد نیست و از احتمال ورود ثابت نخواہد شد زیرا کہ محتمل صلاحیت حجت ندارد و نیز در اصول فقہ می نویسد کہ چون مطلق و مقید در یک حادثہ و یک حکم وارد شوند مطلق بر مقید محمول خواہد شد بالاتفاق زیرا کہ یک حکم قبول دو وصف متنافی نمی تواند کرد کما ہو المستفاد من التوضیح وغیرہ پس فیما نحن فیہ نص مصر کہ مطلق واقع ست و بمقابلہ آن نص مقید وارد نشده کہ محمول کرده شود گو قاعدۂ حمل موجود ست کہ آن اتحاد حادثہ و اتحاد حکم ست بر اطلاق خود باقی خواہد ماند بالاتفاق و نیز در توضیح مے نویسد کہ تقیید موجب تغلیظ و مساوہ ست حیث قال ولنا قولہ تعالی لا تسألوا عن اشیاء ان تبد لکم تسؤکم فہذہ الآیۃ تدل علی ان المطلق یجری علی اطلاقہ فلا یحمل علی المقید لان التقیید یوجب التغلیظ والمساوۃ کما فی بقرۃ بنی اسرائیل وقال ابن عباس رض ابہموا ما ابہم اللہ تعالی واتبعوا ما بین اللہ ای اترکوہ علی ابہامہ والمطلق مبہم بالنسبۃ الی المقید المعین فلا یحمل علیہ انتہی ملخصا بالجملہ ازین عبارت باستدلال آیۂ کریمہ و قول ابن عباس رض مستفاد شد کہ تقیید موجب تغلیظ و مساوہ ست چنانچہ در بقرۂ بنی اسرائیل واقع شد و مطلق مبہم ست بہ نسبت مقید معین پس این وجہ محمول بر مقید معین نخواہد شد پس فیما نحن فیہ نیز نص مصر کہ لا جمعۃ الا فی مصر جامع مطلق واقع ست و مبہم ست بہ نسبت مقید معین بقید عدم جواز تعدد پس نیز این مطلق مبہم بین کلیہ برین مقید معین محمول نخواہد شد زیرا کہ تقیید موجب تغلیظ و مساوہ ست از جانب شارح چنانچہ در قصۂ بقرۂ بنی اسرائیل رہ دادہ مولانا حضرت شاہ عبد العزیز صاحب قدس سرہ در فتح العزیز مے فرمایند

عدم تعدد جمعہ در یک شہر و این روایت غیر مختار ست و احتیاطاً صلوٰۃ اربع بعد از جمعہ از ابوحنیفہ و صاحبین مروی نیست گویم قول قدوری
متفرع ست برین اصل کہ فرض وقت و اصل در جمعہ نزد حنفیہ سوای از فرض ظہر ست و جمعہ بدل ست از وی و اصل ولیکن امر تادیہ جمعہ
برای اسقاط ظہر ست بنا برین چون ادا خواہد کرد قبل از فوت جمعہ صحیح خواہد شد نزد ما اگرچہ اقتصار بر ظہر حرام ست و در ائمہ ثلاثہ و زفر صحیح
نیست زیرا کہ فرض وقت و اصل نزد ایشان جمعہ است ہکذا الفہم من کتب الفقہ بعد آنکہ صاحب رد المحتار بر قول بحر کہ انہ لا احتیاط فی
فعلہا کلام کردہ حیث قال اقول وفیہ نظر بل ہو الاحتیاط بمعنی الخروج عن العہدۃ بیقین لان جواز التعدد وان کان ارجح واقوی
دلیلا لکن فیہ شبہۃ قویۃ لان خلافہ مروی عن ابی حنیفۃ ایضا واختارہ الطحاوی والتمرتاشی وصاحب المختار وجعلہ العتابی الاظہر وہو مذہب
الشافعی والمشہور عن مالک واحدی الروایتین عن احمد کما ذکرہ المقدسی فی رسالتہ نور الشمعۃ فی ظہر الجمعۃ بل قال السبکی من
الشافعیۃ انہ قول اکثر العلماء ولا یحفظ عن صحابی ولا تابعی تجویز تعددہا اھ وقد علمت قول البدائع انہ ظاہر الروایۃ وفی شرح المنیۃ عن
جوامع الفقہ انہ اظہر الروایتین عن الامام قال فی النہر وفی الحاوی القدسی وعلیہ الفتوی وفی التکملۃ للرازی وبہ ناخذ اھ
فہو حینئذ قول معتمد فی المذہب لا قول ضعیف ولذا قال فی شرح المنیۃ اولی ہو الاحتیاط لان الخلاف فی جواز التعدد وعدمہ
قوی وکون الصحیح الجواز للضرورۃ للفتوی لا یمنع شرعیۃ الاحتیاط للتقوی اھ قلت علی انہ لو سلم ضعفہ فی الخروج عن خلافہ
اولی فکیف مع خلاف ہولاء الائمۃ وفی الحدیث المتفق علیہ فمن اتقی الشبہات استبرأ لدینہ وعرضہ ولذا قال بعضہم فیمن
یقضی صلوٰۃ عمرہ انہ لم یفتہ شیء لا یکرہ لانہ اخذ بالاحتیاط وذکر فی القنیۃ انہ احسن ان کان فی صلوٰۃ خلاف
المجتہدین ویکفینا خلاف ما مر وفی القنیۃ لما ابتلی اہل مرو باقامۃ الجمعتین فیہا مع اختلاف العلماء فی جوازہما امر ائمتہم
بالاربع بعدہا حتما اھ ونقلہ کثیر من شراح الہدایۃ وغیرہا وتداولوہ وفی الظہیریۃ واکثر مشائخ بخاری علیہ
لیخرج عن العہدۃ بیقین ثم نقل المقدسی عن الفتح انہ ینبغی ان یصلی اربعا ینوی بہا آخر فرض ادرکت وقتہ ولم اؤدہ
ان تردد فی کونہ مصرا او تعددت الجمعۃ وبالجملۃ فقد ثبت انہ ینبغی الاتیان بہذہ الاربع بعد الجمعۃ لکن یبقی الکلام فی
تحقیق انہ واجب او مندوب قال المقدسی ذکر ابن الشحنۃ عن جدہ التصریح بالندب وبحث فیہ بانہ ینبغی ان یکون عند
مجرد التوہم اما عند قیام الشک والاشتباہ فی صحۃ الجمعۃ فالظاہر الوجوب انما اطلنا فی ذلک لدفع ما یوہمہ کلام الشارح
تبعا للبحر من عدم فعلہا مطلقا نعم ان ادی الی مفسدۃ لا تفعل جہارا والکلام عند عدمہا ولذا قال المقدسی نحن لا نأمر
بذلک امثال ہذہ العوام بل ندل علیہ الخواص ولو بالنسبۃ الیہم انتہی ملخصا بالجملۃ ازین عبارت بطور خلاصہ مستفاد
شد کہ روایت جواز تعدد اگرچہ ارجح و اقوی ست از روی دلیل ولیکن در وی شبہہ قویہ ہم اشد باین سبب
کہ خلاف آن از ابوحنیفہ رحمہ و دیگر ائمہ و فقہا مرویست پس روایت عدم جواز تعدد درین وقت معتمد در مذہب
برآمدہ نہ قول ضعیف پس بنا برین احتیاطاً تادیہ اربعہ بعد از جمعہ در صورت توہم مستحب ست و در صورت شک
و اشتباہ واجب و باین طور طول کلام درین باب براے آن کردہ شد کہ در بحر مطلقاً بعدم تادیہ اربعہ فتوی

سا وس نوشته نیز منطبق خواهد گردید زیراکه تعیین یک موضع برای اقامت جمعه باین حیثیت که زیاده از آن
جائز نباشد موجب عسرست زیراکه مردم را در حضور جمعه طرف مسجد جامع خصوص در شهرهای بسیار کلان
مانند کلکته وغیره در طی مسافت طویله خیلی مشقت وحرج واقع خواهد شد ونیز در التزام اتحاد موضع اقامت دیگر حرج
عظیم واقع ست که یک مکان گنجائش مردم درچنین شهرها محال ست پس بنا بر دفع مشقت وحرج از مردم بمقتضای
مشقت بر حاضران جامع بتجویز تعدد مکان اقامت جمعه واجب ولازم آید ودر عدم جواز تعدد نصی وارد
نشده کما مر ذکره پس مشقت وحرج درین باب معتبر خواهد شد بالجمله آنچه صاحب رد المختار قول مرجوح
را بتائید روایات ضعیفه که اصل آنها از احادیث ثابت نمی شود قول معتمد فی المذهب وغیر ضعیف
نوشته بحکم مقتضی کلیهٔ مذکوره از دائرهٔ اعتماد خارج شده باز بمرکز ضعف خود عائد گردیده غیر مختار متروک العمل
بر آمد وچونکه بنای تادیهٔ اربع مبنی برین بنیاد ضعیف وبی اصل بود لامحاله باین تقریر درهم وبرهم گردید
وآنچه صاحب رد المحتار در عبارت منقوله بالا می نویسد که وکون الصحیح الجواز لا ضرورة للتقوی ولا یمنع شرعیة
الاحتیاط للتقوی این سخن راست وحق ست بشرطیکه عمل باحتیاط منجر بمنکرات ومنهیات نگردد ورنه شرعیة الاحتیاط
ممنوع ست چنانچه از کلام عالم ربانی حجة الاسلام امام غزالی علیه الرحمة که در کیمیای سعادت می فرماید مستفاد
میشود که این احتیاطها که عادت صوفیان ست از جرب داشتن وازار لبسر گرفتن وآب پاک بیقین
طلب کردن وآفتابه نگاه داشتن تا کسی دست دران نکند جهت نیکوست تا آنکه گفته چه آن احتیاطها نیکوست
لیکن بشش شرط تا آنکه گفته شرط ششم آنکه این احتیاطها بمنکرات ومنهیات ادا نه کند چنانچه هر سه بار زیاده
کند در طهارت که بار چهارم منهی ست یا طهارت دراز کند ومسلمانی در انتظار وی باشد که این
نشاید یا آب بسیار بریزد یا نماز از اول وقت تاخیر کند یا امام باشد واهل جماعت را در انتظار دارد
تا آنکه گفته که این چنین کارها بسبب احتیاطی که فریضه نیست مباح نگردد انتهی ملخصاً بقدر الحاجة پس
ما نحن فیه تادیهٔ اربع احتیاطاً اگر منجر بمفسدهٔ خوف اعتقاد عدم فرضیت جمعه که از منکرات ومنهیات ست
خواهد شد پس درین صورت بسبب احتیاطی که فریضه نیست مباح نخواهد گردید واین اعتقاد فی
زماننا بر ظاهر ست ونیز شیخ عبد الحق محدث دهلوی رحمه در شرح سفر السعادت می فرماید که بعضی
گفته اند که این چهار رکعت که بعد از جمعه احتیاطاً به نیت ظهر بگذارد بهتر آنست که پیش از جمعه بگذارد زیراکه
چون جمعه را با جماعت گذارد پس از ان به نیت ظهر بگذارد اساءت ظنی بمسلمانان لازم آید که نماز یکه
گذارده اند فاسد بود انتهی بقدر الحاجة گوییم این اساءت ظنی بمسلمانان در صورت گذاردن این چهار
رکعت پیش از جمعه نیز متصور ست زیراکه گذاردن وی بنا بر همین خیال ست که نماز یکه ادا خواهند کرد

که در حدیث شریف بروایت ابو هریره رضی الله عنه و دیگر صحابه رضوان الله علیهم اجمعین وارد شده که اگر
بنی اسرائیل ادنی گاو را گرفته ذبح می کردند کفایت می کرد لیکن ایشان بر خود سخت گیری کردند حق تعالی نیز بر
ایشان سخت گیری فرمود انتهی پس درین ماده نیز قول راجح را که مطلق مبهم ست و در وی آسانی از جانب
شارع ست ترک کرده و قول مرجوح را که مقید معین ست و در وی سختی و ضیق ست اختیار خواهند کرد پس
از جانب شارع نیز سخت گیری خواهد شد که بترک آن بروز فردا ملام و معاتب خواهند گردید فلهذا بر ما لازم ست
که نص مصر را که مطلق مبهم واقع ست بر اطلاق و ابهام خود بگذاریم چنانچه آن حضرت صلی الله علیه وسلم گذاشته
و این برای آسانی ست بر امت حاصلش این ست آنچه از جانب شارع مطلق مبهم واقع ست او را همین
طور باید گذاشت و بر مقید معین حمل نباید کرد و نیز از قاعدهٔ مضبوطهٔ اهل اصول معلوم میشود که مقصود شارع
در دین آسانی و دفع حرج ست چنانچه از اشباه و نظائر که در قاعدهٔ رابعه مینویسد مستفاد می شود المشقة تجلب
التیسیر والاصل فیها قوله تعالی یرید الله بکم الیسر ولا یرید بکم العسر وقوله تعالی وما جعل علیکم فی الدین من حرج وفی
الحدیث احب الدین الی الله تعالی الحنیفیة السمحة قال العلماء یتخرج علی هذه القاعدة جمیع رخص الشرع
وتخفیفاته واعلم ان اسباب التخفیفات فی العبادات وغیرها سبعة الی ان قال السبب السادس العسر و
عموم البلوی انتهی ملخصا و تفریعات درین سبب بسیار مذکور اند از انجمله میگوید ولیس من القراءة شیئا حتی الفاتحة
عملاً بقوله تعالی فاقرؤا ما تیسر من القرآن والتعیین بحیث لا یجوز غیره عسر واسقط القراءة عن المأموم بل منعه
منها شفقة علی المأموم دفعاً للتخلیط منه کما یشاهد بالجامع الازهر الی ان قال السبب السابع النقص فانه نوع
من المشقة فناسب التخفیف وهذه فوائد مهمة یختم بها الکلام علی هذه القاعدة الی ان قال الفائدة الثالثة
المشقة والحرج انما یعتبران فی موضع لا نص فیه واما مع النص بخلافه انتهی ملخصاً بالجمله از قاعدهٔ مضبوطه
المشقة تجلب التیسیر که اصل آن از نصوص و احادیث ثابت ست و جمیع رخص شرع و تخفیفات وی ازین
قاعده می بر آیند معلوم شد که اسباب تخفیفات در عبادات وغیره هفت اند از انجمله سبب سادس عسر و بلوی ست
و تفریعات درین سبب بسیار مرقوم اند که از انجمله مینویسد که امام ابو حنیفه برای قراءة چیزی از قرآن تا آنکه فاتحه
را معین نکرده بنا بر عمل بر اطلاق نص فاقرؤا ما تیسر من القرآن و تعیین باین حیثیت که غیر فاتحه جائز نباشد موجب عسر ست
و ساقط کرد قراءة را از مأموم بلکه منع کرد او را ازان بنا بر شفقت بر مأموم برای دفع خلط ازان و از انجمله سبب سابع
النقص ست که نوعی ست از مشقت پس مناسب ست در وی تخفیف و چند فوائد اند که کلام را بآنها برین قاعده ختم
کرده و از انجمله فائدهٔ ثالثه مشقت و حرج ست و این هر دو معتبر در ان موضع خواهند شد که در وی نص وارد
نشده باشد و در منصوص معتبر نیستند پس مسئلهٔ متنازع فیه نیز برین اصل متفرع خواهد شد و بر تفریع که در سبب

ای ابو حنیفه ۱۲

بوجوب در صورت قیام شک واشتباہ خلاف لغت واصطلاح فقہاست وانچہ محشی مذکور در عبارت رد المحتار نوشتہ
واما الظہر فانّ ما فی قناک الرمنع مالیوہمہ کلام الشارح تبعا للبحر من عدم فعلہا مطلقا الخ پس میگوییم منع کردن شارح از روی
اتباع بحر از تادیۂ اربع مطلقا برتقدیر خوف مفسدۂ اعتقاد عدم فرضیت جمعہ از راہ انصاف امریست معقول زیراکہ این
خوف چنانکہ در ادای جہر متصورست ودر خفیہ نیز متصور آری اینقدر فرق البتہ ہست کہ در جہر خوف این مفسدہ زیادہ تر نیست
کہ باطراف ودیگران منجر میشود ودر خفیہ فقط بر خود عائد میگردد زیراکہ این امر اعتقادیست کہ از قلب تعلق دارد کہ جہر وخفیہ ہر دو درین
محل مضر اند وقول مقدسی نحن لا نامر الخ نیز مؤید کلام بحرست زیراکہ وی بلحاظ خوف ہمین مفسدہ عوام را بادای اربع حکم
نکردہ مطلقا وخواص را بروی دلالت نمود پس کلام مقدسی مؤید کلام صاحب رد المحتارست نعم ان ادی الی مفسدۃ
لا تفعل جہارا نمیگردد گوییم خواص را نیز برتقدیر تادیہ ازین مفسدہ نجات معلوم نمیشود زیراکہ تادیۂ ایشان ہمین اعتقاد
خواہد بود کہ جمعہ گزاردہ ایم فرض واقع میشود یانہ بیان وجہ دوم یعنی تادیۂ اربع بعد از جمعہ بسبب وقوع شک در تحقق
شرائط جمعہ بدانکہ شکوک از جملہ شرائط جمعہ کہ بہ نسبت شرط مصر وشرط سلطان واقع بود بفضلہ تعالی کما ینبغی بدلائل
روایات کتب معتبرہ رفع کردہ شد وہیچ دقیقہ از دقائق شکوک کہ در ذہن اکثر مردم طاری بود فرو نگذاشتہ حتے کہ
اقامت جمعہ در قصبات وقری از دلائل ثابت کردہ واجماع مسلمانان را بآن وجوہ کہ بالا مذکور شدند در امر اقامت
جمعہ قائم مقام سلطان ساختہ ودر باقی شرائط اتفاق ست کہ کسی را در آنہا نزاعی نیست بالجملہ جمیع شرائط صحت
جمعہ متحقق شدند وہیچ عذر برای تادیۂ صلوۃ ظہر احتیاطاً باقی نماند پس الآن در تادیۂ آن بجز آنکہ اجتماع دو فرض در یک وقت
لازم می آید وآن غیر مشروع ست ہیچ فائدہ مترتب نیست ودیگر محظور انچہ بالا مذکور شد از اعتقاد عدم فرضیت جمعہ و
اساءت ظنی مسلمانان بروی اضافہ است حاصلش اینست کہ ہرگاہ اقامت جمعہ بشرائط واقع شد سقوط ظہر خواہد گردید ونیت
جمعہ باینطور باید کرد کہ نویت ان اسقط فرض الظہر عن ذمتی باداء رکعتی صلوۃ فرض الجمعۃ نیت میکنم بآنکہ ساقط کنم فرض ظہر را
از ذمہ خود بادای دو رکعت نماز فرض جمعہ ودر نماز نیت صلوۃ ونیت فرض ونیت تعیین ضرورست چنانکہ در اشباہ و
نظائر می نویسد اما الصلوۃ فقال فی النہایۃ انہ ینوی الفرض فیہ فی الفرض فقال معزیا الی المجتبی لا بد من نیۃ الصلوۃ ونیۃ
الفرض ونیۃ التعیین حتی لو نوی الفرض لا تجزیہ انتہی ومراد از تعیین تعیین نمازیست کہ در آن وقت ادا میکند مثلا
ظہر یا جمعہ وفقط نیت فرض کافی نیست تنبیہ بعضے علمای این زمانہ تقریر کردہ اند کہ تادیۂ جمعہ محض برای ابقای
شعار اسلام ست زیراکہ شرط مصر وشرط سلطان کہ از شرائط صحت جمعہ اند فی زماننا مفقود اند پس از فحوای کلام ایشان
مفہوم میشود کہ جمعہ فرض نیست تادیۂ او محض ہمین بناء است کہ شعار اسلام ست این عجب تقریرست پس اگر شعار
فرض نیست نفل خواہد شد وتادیۂ نفل بجماعۃ مکروہ است چنانچہ در رد المحتار می نویسد لا تجوز الجمعۃ فی الصغیرۃ التی
لیس فیہا قاض ومنبر وخطیب کذا فی المضمرات والظاہر انہ ارید بہ الکراہۃ لکراہۃ النفل بالجماعۃ پس فی زماننا قاضی چنانکہ

فاسد خواهد شد و بر ظاهر است که اساءة ظنی بمسلمانان بحکم آیه کریمه یا ایها الذین آمنوا اجتنبوا کثیرا من الظن ان
بعض الظن اثم حرام است پس هرگاه که احتیاط مستلزم حرام باشد تا دیه آن مطلقا جائز نخواهد شد
بالجمله قول صاحب بحر الرائق که انه لا احتیاط فی فعلها لان العمل باقوی الدلیلین انتهی از راه انصاف درین
مقام غایت احسن و انسب است زیرا که در تعمیل برین قول از هر دو محظور مذکور یعنی اعتقاد عدم فرضیت
جمعه و اساءة ظن محفوظ می نماید و آنچه محشی مذکور در عبارت منقوله بالا مینویسد لکن ینبغی الکلام فی تحقیق انه واجب
او مندوب و قال المقدسی ذکر ان الشحنة عن جده التصریح بالندب و بحث فیه بانه ینبغی ان یکون عند مجرد التوهم
اما عند قیام الشک والاشتباه فی صحة الجمعة فالظاهر الوجوب پس بر تقدیر تسلیم صحت تادیه اربع در حکم
وجوب بحالت قیام شک، اشتباه کلام است زیرا که توهم و شک در لغت بمعنی گمان آمده و هو خلاف
الیقین و اشتباه بمعنی پوشیده کما هو المستفاد من الصراح پس اشتباه نیز خلاف یقین بر آید و
همچنین از اصطلاح فقها نیز معلوم می شود چنانچه در اشباه و نظائر در فائده ثانیه که متعلق بقاعدة الیقین
لا یزال بالشک است می نویسد الشک تساوی الطرفین والظن الطرف الراجح و هو ترجیح جهة الصواب
والوهم رجحان جهة الخطاء و اما اکبر الرای و غالب الظن فهو طرف الراجح اذا اخذ به القلب و هو المعتبر
عند الفقهاء کما ذکره اللامشی فی اصوله و حاصله ان الظن عند الفقهاء من قبیل الشک لانهم یریدون
به التردد بین وجود الشیء و عدمه سواء استویا او ترجح احدهما و لذا قالوا فی کتاب الاقرار
لو قال له علی الف فی ظنی لا یلزمه شیء لانه للشک انتهی و غالب الظن عندهم ملحق بالیقین و هو الذی
یبنی علیه الاحکام یعرف ذلک من تصفح کلامهم فی الابواب صرحوا فی نواقض الوضوء بان الغالب
کالمحقق و صرحوا فی الطلاق بانه اذا ظن الوقوع لم یقع و اذا غلب علی ظنه وقع انتهی ما فی الاشباه
و ایضا فیه فی القاعدة السادسة و الشبهة ما یشبه الثابت و لیس بثابت بالجمله از تحریر صاحب اشباه و نظائر
معلوم شد که نزد فقها ظن و توهم و اشتباه هم ملحق بشک اند که مراد ایشان بآن تردد است در میان
وجود شیء و عدم وی هر دو طرف مساوی بودند یا یکی را بر دیگری ترجیح بود اگرچه حد و این چهار
اند فی الجمله متمایز اند الا در اصل معنی تردد مشترک اند و لیکن اکبر رای و غالب ظن ملحق بیقین
است زیرا که معنی تردد در این هر دو مفقود است و احکام از ندب و وجوب هر یک ازین اقسام
مذکوره از تفریعات که درین عبارت منقول اند می بر آیند چنانچه بر ماهران فن فقه و اصول
پوشیده نخواهد شد بالجمله حکم بوجوب در صورت غالب ظن و اکبر رای کرده خواهد شد
و در صورت توهم و شک و اشتباه بندب چنانچه از تفریعات مذکوره مستفاد می شود پس حکم کردن

تا قیامت جاری خواهد ماند و فرضیت وی مدام باقی است و نیز معلوم شد که هر که جمعه را بلا عذر قصداً ترک خواهد کرد مهر کرده شود
و ر دوته و حبابها باد است و هیچ نیکی وی مقبول نیست و بدعای آنحضرت صلی الله علیه وسلم همواره در پریشانی و تفرقه خواهد
ماند و در کار وی برکت نخواهد شد و در فضیلت روز جمعه حدیثی از ابی لبابه بن عبد المنذر آمده که گفت فرمود پیغمبر خدا
صلی الله علیه وسلم که بدرستیکه روز جمعه مهتر روزها و بزرگتر آنهاست نزد خدا و روز جمعه بزرگتر است نزد خدا از عید قربان
و عید رمضان و در روز جمعه پنج خصلت است در روز جمعه پیدا کرد خدا آدم را و فرود آورد فگنده شد وی آدم را و در روز جمعه
بمیرانید خدا تعالی آدم را و در روز جمعه ساعتی است که نطلبد بنده در آن ساعت چیزی را مگر آنکه بدهد او را تا دام
که نطلبد چیزی را که حرام است و در روز جمعه برپا میشود قیامت نیست هیچ فرشته نزدیک گردانیده شده بجانب
حق تعالی و نیست هیچ آسمانی و نیز هیچ زمینی و نه بادها و نه کوهها و نه دریا مگر آنکه میترسند از روز جمعه رواه ابن
ماجه یعنی از ناگهان برپا شدن قیامت درین روز و حدیثی از ابو هریره رضی الله تعالی عنه در ثواب نماز جمعه
آمده که گفت که فرمود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم که چون میباشد روز جمعه می ایستند فرشتگان بر در مسجد و مینویسند
نام هر که بیشتر می آید به ترتیب و مثل مهجر مثل حال کسی است که میفرستد شتری را برای قربانی پس حال آنکس که بعد از وی
می آید مثل حال کسی است که میفرستد گاو را پس از آن هر که پس از آن می آید حال او مثل کسی است که میفرستد گوسفند را پس
پس آنکه تصدق میکند ماکیان را پس آنکه تصدق میکند بیضه را پس چون بیرون می آید امام برای خطبه می پیچند فرشتگان
نامه خود را که مردم را نام نویسی کرده اند و استماع میکنند ذکر را متفق علیه حاصل آنست که در اول وقت جمعه بر آینده سعادت
یعنی هر که پیشتر از همه در اول وقت جمعه در مسجد جامع حاضر شود او را ثواب قربانی شتر است پس از آن ثواب قربانی
گاو و پس از آن ثواب قربانی دنبه پس از آن ثواب صدقه ماکیان پس از آن ثواب صدقه بیضه و حدیثی در باب
تهدید و تشدید بر ترک جمعه از ابن عباس رضی مروی است که فرمود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم کسیکه ترک کند نماز جمعه را
بیضرورت نوشته شود از جمله منافقان در کتابیکه سوده نمی شود و تغییر داده نمی شود و در بعض روایات ثلثا
واقع شده رواه الشافعی یعنی کسیکه ترک کند جمعه را سه بار و احادیث درین باب بسیار وارد اند درینجا تیمنا فقط
برین مذکورات قناعت و اکتفا نمود و مسلم مخلص را همین قدر کافی و شافی و نافع است و منافق و منکر را اگر دفترها
از احادیث بنمایند کفایت نخواهد کرد و نفع نخواهد بخشید و معلوم باید کرد که جمعه در شهر و قصبات و دیهات صحیح و جائز است
و حاجت بادشاه و امیر در باب اقامت جمعه اصلا نیست اتفاق مسلمانان درینباب کافی است که شخصی را امام مقرر
ساخته عقب وی نماز جمعه ادا کرده باشند و جمعه در دار الحرب و ایام فتنه و عملداری کفار صحیح و درست است و هر که خلاف
آن گفته محض غلط و باطل است و مسموع میشد که بعضی علمای این زمانه در ایام غدر دهلوی فتوی بعدم صحت
جمعه داده بودند معلوم نیست که بکدام دلیل این فتوی داده بودند بالجمله جمعه را که از عمده شعائر اسلام است و فرضیت

ایشان فی انفسہم یعنی حاکم مسلم کہ اقامت حدود و تنفیذ احکام نماید درین یار در شہرہا و قصبات و قری مطلقاً موجود نیست پس
نزد ایشان لامحالہ ادای این شعار بطور نفل خواہد شد و در رد محتار بذیل لیسید و فی القنیۃ صلوۃ العید فی القری تکرہ تحریماً ای
لانہ اشتغال بما لا یصح لان المصر شرط الصحۃ انتہی قولہ صلوۃ العید ومثلہ الجمعۃ قولہ بما لا یصح ای علی انہ عید والا فہو
نفل مکروہ لاداۂ بالجماعۃ انتہی ما فی رد المحتار پس معلوم شد کہ تادیۂ عید و جمعہ بجماعت در صورت فوت شرط مصر نفل
مکروہ است بکراہت تحریمی کہ مرتکب آن آثم ست و نیز در عالمگیری بذیل لیسید واما النوافل النہار فیخفی فیہا حتماً لیس متقدم
جہر عمداً نیز نماز مکروہ تحریمی خواہد شد زیرا کہ درینجا ترک اخفا کہ واجب ست لازم آید کما یعلم من کتب الفقہ (ای وجوباً ۱۲) باید کہ
اہل انصاف درین مقام غور و تامل فرمایند کہ این محظورات کہ ذکر کردہ ایم بتقدیر ایشان کہ مشعر از عدم فرضیت
جمعہ است لازم می آید یا نہ انصاف شرط است پس اگر بلحاظ این محظورات ترک جمعہ میکنند تاہم خوف وبال آخرت ست
کہ امر قطعی متروک میشود و چون ادا میسازند درین محظورات مبتلا میگردد و غرض در عجب مخمصہ گرفتار ست پس نجات
ازین محظورات بجز آنکہ بفرضیت جمعہ قطعاً قائل گردد و از تذبذب برآید نظر نمی آید تکملہ در خاطرم ریخت کہ
حاصل و خلاصۂ این رسالہ برای تفہیم عوام منتخب گردد و در ذیل خاتمہ ثبت نمایم تا کہ ایشان مستفید شوند و در فہم
و اخذ مطلب عاجز نشوند ورنہ بنسبت خواص حاجت این خلاصہ نبود باید دانست کہ جمعہ فرض عین ست و
فرضیت وی بنص قطعی ثابت ست یا ایہا الذین آمنوا اذا نودی للصلوۃ من یوم الجمعۃ فاسعوا الی ذکر اللہ الآیۃ
ای مومنان وقتیکہ ندا دادہ شود برای نماز بروز جمعہ پس بدوید بسوی ذکر خدا و مراد از ذکر اللہ صلوۃ جمعہ است
یا خطبۂ وی و وجوب خطبہ مستلزم وجوب جمعہ است کذا قالوا و مذکور در تفاسیر آنست کہ مراد خطبہ و صلوۃ
ہر دو ست چہ ذکر ہر دو را شامل ست و بر ہر دو صادق و بحدیث ہم فرضیت وی ثابت ست روایت ست از جابر
بن عبد اللہ کہ گفت کہ خطبہ خواند برای ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پس فرمود ای مردمان توبہ کنید از گناہان
و بازگردید بطاعات حق عز و جل پیش از انکہ بمیرید از ین عالم درگذرید تا آنکہ فرمود کہ بدانید کہ خدا تعالی
فرض گردانید بر شما نماز جمعہ را در محل ایستادن من کہ اینست در روز من کہ اینست در ماہ من کہ اینست در
سال من کہ اینست تا روز قیامت پس کسیکہ ترک کند جمعہ را در حیات من یا ترک کند آنرا بعد از ممات من
و او را بادشاہی باشد جور کنندہ یا عدل کنندہ بجہت سبک پنداشتن و سہل انگاشتن آنرا یا بعلت انکار
کردن آنرا پس جمع نکناد حق تعالی تفرقہ و پریشانی او را و برکت ندہاد خدا تعالی در کار وے آگاہ باش
ای مخاطب و بشنو قبول نیست مر تارک جمعہ را نماز و نہ روزہ است مر او را و نہ زکوۃ ست او را نہ حج ست
او را و نہ ہیچ نیکی مقبول ست مر او را تا آنکہ توبہ کند از ترک جمعہ و جحود و استخفاف وی پس اگر توبہ کند و رجوع کند
از ان گناہ رجوع کند حق تعالی بر وی بعفو و رحمت رواہ ابن ماجہ پس ازین حدیث مستفاد شد کہ جمعہ

وی از نص قطعی ثابت ست بهر حال وبهر تقدیر ادا باید کرد ومحض بفقدان بعض شروط بزعم خود که بدلائل ظنیه ثابت ست ترک کردن از قطعی بدلیل ظنی ناشی از ضعف ایمانی ست و فرضیت جمعه آکد ست از فرضیت ظهر و منکر وی کافر ست وجمعه در یک شهر در چند جا مطلقاً بر مذهب راجح جائز ست شهر کلان باشد یا خرد و لازم نیست که تعدد بقدر حاجت بود گوییم اگر تعدد بقدر حاجت بود اولی و انسب ست زیرا که زائد از قدر حاجت باعث تقلیل جماعت خواهد شد پس در شهرهای کلان همچنین در شهرهای خرد و قصبات و دیهات هر قدر که حاجت باشد تجویز نمایند بالجمله هرگاه که اقامت جمعه در شهر و قصبات و دیهات جائز شد و اجماع مسلمانان در امر اقامت جمعه قائم مقام سلطان گشت و تعدد جمعه در یک شهر بر مذهب راجح مطلقاً جائز گردید پس الآن ادای نماز ظهر بعد از جمعه بنیت آخر ظهر احتیاطاً جائز نخواهد شد زیرا که در این صورت اجتماع دو فرض در یک وقت لازم خواهد آمد و آن غیر مشروع ست و نیز در ادای این نماز اعتقاد عدم فرضیت جمعه لازم می آید که آنچه گذارده است فرض واقع نشد پس باین لحاظ بعد از جمعه ظهر احتیاطاً ادا می کنند و نیز سوء ظنی به نسبت مسلمانان که حرام ست لازم می آید که آنچه گذارده اند صحیح نیست الغرض بفرضیت جمعه قطعاً قائل باید شد و در تذبذب نباید افتاد و اصل و فرض وقت بروز جمعه ظهر ست و جمعه بدل ست از وی که باداے آن ظهر از ذمه ساقط می شود اگر تادیهٔ آن بشرائطه باشد و نیت جمعه باین کیفیت باید کرد که نیت آنکه ساقط کنم فرض ظهر را از ذمهٔ خود بادای دو رکعت نماز فرض جمعه و دلائل این اجمال در ذیل تفصیل این رساله همه مذکور اند هر کرا حاجت باشد در آنجا بطلبد والله اعلم بالصواب وما علینا الا البلاغ وعلی الله الحساب ربنا لا تؤاخذنا ان نسینا او اخطأ[نا]

صلی الله علی سیدنا و مولانا محمد و آله و اصحابه اجمعین

قطعه تاریخ کتاب مستطاب جناب مولانا و مرشدنا دام ارشاده از واحد علی سعید ساکن [illegible]

[illegible] جیسے یہ تصنیف ہو چکی کامل
نماز جمعہ میں جسکو کلام ہو تو ہو جو عرض

تو تذکرہ یہی ہر پہر جواہر نہیں ہے
کتاب حق سے یہ ہے تحفہ اسکا الفت ہے
عدد دال دینے کے تا ہو آئینہ

مؤلف اسکا مراد آباد و جہان پاوے
برای سال جو یہ سخن شناس مدام
کہ فرض عین ہے دنیا یہی جہان نہیں ہے

عجب مذاق ہر ایک کسی اسنا نہیں ہے
طبیعت اپنی عجب خالق کا نہیں ہے

قطعه تاریخ کتاب تذکرة الجمعه از نتائج طبع میر تجمل حسین متخلص به تجلی ساکن قصبه ایراوان ضلع فتحپور

هادی دین مولوی عبد السلام
زین کتاب جمعه کرده اشتهار

حاجی و حافظ ولی کردگار
گفت تاریخش تجلی حزین

در جهان بهر ثبوت فرض عین
نصف هشت و شانزده و بست و چهار

خاتمة الطبع از جانب کارپردازان مطبع۔ رسالہ نافع عام مومنین فرضیت جمعہ مین جو قطعاً و یقیناً ہی مصنفہ حاجی و حافظ جناب مولوی عبد السلام صاحب بار چہارم بمقام لکھنؤ مطبع نامی منشی نولکشور مین بعلوی ہمت جناب منشی پراگ نرائن صاحب الک مطبع مذکور بماہ مارچ ۱۸۹۲ء مطبوع ہوا